

Дәдебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрібозов Е.

**Шыңғыс Айтматовтың
психопэтикасы**

Мақала Шыңғыс Айтматовтың психопэтикасы мәселесіне арналған. Талдау материалы ретінде жазушының «Жәмила» повесі алынған. «Жәмила» – жазушының психопэтикалық мәнерінің ерекшеліктері айқын көрініс тапқан шығармасы. Баяндамада жан мен тән, іш пен тыс және бұлардың өзара қарым-қатынастары, байланыстары, қайшылықтары, көркемдік қызметтері қарастырылады. Жазушының психопэтикасына тән ерекшеліктер адамның ақылы мен сезімнің, жаны мен тәннің күресі арқылы көрсетілетіні туралы ой негізделді. Ш. Айтматовтың психопэтикасы – көркем әдебиеттегі, көркемдік ойлаудағы айрықша үлгі, үлкен жетістіктің, асқан шеберліктің көрінісі.

Түйін сөздер: Шыңғыс Айтматов, психопэтика, жан мен тән, іш пен тыс, синтетикалық және аналитикалық, эпикалық және лирикалық, өзара қарым-қатынас, шеберлік.

Dadebayev Zh.,
Bissenbayev P., Karibozov E.

**Psihopoetika
of Chingiz Aitmatov**

The article focuses on the issue of psihopoetiki Chingiz Aitmatov. The material for analysis was the novel «Jamila» of Aitmatov. Features inherent psihopoetika writer clearly expressed in the novel «Jamila». Examined the relationship, the relationship and the contradiction of human phenomena, both spiritual and physical, domestic and foreign, their artistic features in the structure of psihopoetiks of the writer. Substantiates the idea that psihopoetika Aitmatov – it is an example of creative thinking, creative writing high.

Key words: Chingiz Aitmatov, psihopoetika, soul and body, inner and outer, synthetic and analytical, epic and lyrical, the relationship mastery.

Дадебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрібозов Е.

**Психопэтика
Чингиза Айтматова**

Статья посвящена проблеме психопэтики Чингиза Айтматова. Материалом для анализа послужила повесть «Джамиля» Ч. Айтматова. Особенности, присущие психопэтике писателя, ярко выражены в повести «Джамиля». Рассмотрены взаимоотношения, взаимосвязи и противоречия таких общечеловеческих явлений, как душевное и телесное, внутреннее и внешнее, их художественные функции в структуре психопэтики писателя. Обоснована мысль о том, что психопэтика Ч. Айтматова – это образец художественного мышления, высокого писательского мастерства.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, психопэтика, душа и тело, внутреннее и внешнее, синтетическое и аналитическое, эпическое и лирическое, взаимоотношение, мастерство.

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ ПСИХОПОЭТИКАСЫ

Психопоэтика – поэтикадағы күрделі, синкретті, пәнаралық сала. Шыңғыс Айтматовтың психопоэтикасы аясында әдеби шығармадағы адамның жаны мен тәні, іші мен тысы арасындағы сабақтастық, олардың көркемдік-эстетикалық қызметі қарастырылады. Адамның шындығы оның мынадай қырлары арқылы ашылады: а) жаны (іш); ә) тәні (тыс). Іш пен тыс әдебиеттанудағы психологиялық талдаудың аналитикалық және синтетикалық түрлеріне сәйкес келеді [1, 156]. Адамның сөзі мен іс-әрекеті де адамның шыны мен сырын танытатыны анық. Бірақ бұларды да жан мен тән шегіндегі құбылыстар қатарында қабылдаған дұрыс. Өйткені психопоэтика жүйесінде әдеби шығармадағы адамның сөзі де іс-әрекеті те ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Ш. Айтматов шығармаларында жан құбылуларынан жанның өз шындығымен қатар тысқы шындықтың сыры танылады, тәннің құбылуларынан, сыртқы іс-әрекеттен жанның жайы аңғарылады.

Психопоэтиканың көркемдік-эстетикалық қызметі көркем әдебиеттің басты ерекшеліктерін анықтайды. Көркем әдебиетте адам өмірінің, адам қоғамының шындығы суреттелетін болғандықтан, психопоэтикалық бейнелеу құралдырын әр жазушы пайдалануға ерікті. Бірақ психопоэтикалық бірбүтін кемелдікке жеткен жұлдызы жарық жазушы сирек. Ш. Айтматов – көркем әдебиет әлеміндегі осындай жұлдызы жарық жазушы.

Жазушының «Жәмила» повесіндегі кейіпкерлердің бәрі де дара, типтік тұлға деңгейінде сомдалған. Қазақ әдебиетінің алыбы Мұхтар Әуезов -Шыңғыс Айтматовтың «Жәмила» повесі туралы алғаш пікір айтқан адам және алғаш жоғары баға берген адам. Қырғыздың жас жазушысы Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесінде адам өмірінің терең шындығын, адам жанының асыл сырын, нәзік сезімін суреттеуде шынайы шеберлік барын М. Әуезов сүйсініп, разы болып айтты [2, 301]. «Жәмила» повесі, академик Абдылдажан Ақматалиевтің пікірінше, жазушының атақ-даңқын бүкіл әлемге шығарды [3, 353]. Ш. Айтматовтың атын әлемге танытқан повестің басты көркемдік ерекшелігі психопоэтикалық даралығында еді.

«Кіші үйде кіші анам мен оның келіні ғана қалды. Ол екеуі ертеден қара кешке дейін колхоз жұмысында. Кіші апамды

ауылдағылар іскер деп атайды. Ол өзі бір дүниеде теңдесі жоқ қарапайым тамаша адам. Ешбір бригадирмен бет шайыспай, жұмсаған жағына барып, жас әйелдермен бірге арық та шабады, егін де суарады. Әйтеуір қолынан кетпен түспейді» [4,12].

Үзіндідегі әр сөйлем, әр сөйлемдегі әрбір сөз өзінің нақты, анық мағынасымен дараланады. Тілдегі белгілі көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдардың өзі де қарапайым қалпымен ерекшеленеді. Жазушының жазу мәнерінен, сөз бастап, ой тарту жүйесінен де қандай да бір болмасын жылт етпе, баянсыз, оқшау тыныс сезілмейді. Суреттелініп отырған құбылыстың, ауылдың еңбекқор адамдарының сипатында да елден ерекше ешқандай сыр жоқ. Қолынан кетпенін түсірмей, еңбектене білгеннен өзге ерекше ісі де көзге шалынбайды. Қарапайым. Жазушының кейіпкері ғана емес, суреттеу, баяндау стилі де сондай теңдесі жоқ қарапайым. Әдеби шығарманың қарапайым мазмұны мен қарапайым пішінінің тұтастығынан адам мен заманның шындығы өріліп шығады. Жазушы шығармасында көрініс тапқан шындықты қарапайым шындық деуден гөрі ұлы шындық деген дұрыс. Өйткені қаламгер адамның басына күн туған, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық бетпе-бет келіп тірескен сәттегі трагедиялық хәлі мен қаһармандық рухының шындығын бейнелейді. Жазушы адамзат басына туған күннің, адамзат көтере алмас жүктің ауыртпалығын жеке адамның тағдыр-талайы деңгейінде бейнелеу арқылы адам өмірінің ұлы шындығының, ұлы сырының мәнін ашады.

Жазушы образын жасаған адамдардың ісі, әрекеті, қимылы жан шындығымен, сезім сырымен сабақтас. Олар астық толы қаптардың ауыр салмағы астында жаншылып кете жаздап, майысып бара жатып та, бірін-бірі жанымен, адамдық махаббатымен жебейді, сүйеп демейді. Кейіпкерлердің ауыр жүктің астында белдері бүгіліп, қабырғалары қайысып бара жатып бір-біріне демеу болуы – трагедиялық және қаһармандық ахуалдың көрінісі. Трагедиялық һәм қаһармандық ахуал жағдайында ел басына туған күннің ауыртпалығын аянбай көтеру – соғыс пен бейбітшіліктің, өмір мен өлімнің, еңбек пен бейнеттің мәнін терең ұғынған, ойы мен сезімі таза, адал, опалы жандардың ғана қолынан келетін іс. Еңбектің қасиетін біліп, ой мен тілектің тазалығының, істің адалдығы мен баяндылығының қадіріне жете алған кісі жазушы шығармасында бейнеленген өмір шындығының маңызы мен мәнін де түсінеді. Сонымен бірге

автордың қаламынан туған осы суреттен әр оқушы әр түрлі мән-мағына табатынында сөз жоқ. Астық толы қаптардың астында бүгіліп, ауыр салмақтан түскен қысымнан белі үзіліп, балтыры жарылып кете жаздап келе жатқан жандардың суретін жалпыландырып, белгілі дәрежеде дерексіздендіріп қарағанда, бұл көріністің көзге көрінбей тұрған мәні ашылғандай. Жәмиланың белі қайысып, балтыры жарылып кетердей болып көтеріп келе жатқаны – өмірдің ауыртпалығы. Астық салынған ауыр қапты жалпыландырып қарағанда, осылай деп айтудың еш артықшылығы жоқ. Жәмиланың белі қайысып, балтыры жарылып кетердей болып көтеріп келе жатқаны өмірдің ауыртпалығы екендігі туралы ойда ақиқат шындықтың бейнесі бар. Отан алдындағы, от басы алдындағы, ел алдындағы адамшылық парызға адалдық, өмірдің иілген жақ секілді тар соқпағында тіршіліктің ауыр жүгін сүрінбей, таймай көтеріп өту – қаһармандық рухтың көрінісі. Өмір жолын ақиқаттан, әділеттен, адамшылықтан таймай жүріп өтудің осындай салмағы, ауыртпалығы болады. Оған екіншісі бірі шыдай алмайды. Жәмиланың арқалап көтеріп келе жатқан жүгінің осындай мәні бар. Қарапайым еңбек адамының өмірдің тар жолынан ақиқаттың, әділеттің, адамшылықтың ауыр жүгін аман-есен көтеріп өтуі – қиямет қайымның қыл көпірінен өткендей қауіпті де қатерлі, бірақ абыройлы, адам деген атқа лайықты іс.

Кейіпкердің тәніне түскен күштің кернеуін білдіретін сыртқы белгілерден оның жанына түскен күштің кернеуі аңғарылады. Іш пен тыс, жан мен тән шындығын ашып көрсетудегі мұндай поэтикалық мәнер – жазушының психопоэтика саласында үлкен жетістіктері.

Повесте жаралы аяғын сүйреп басып жүрген Даниярдың азаматтығы оның еңбекке тікелей қатынасы, ісі арқылы танылады. Қап емес, астық толы қанар арқалап, траппен жоғары көтеріліп бара жатқан Даниярға көзі түскенде, онымен қатар, оған ілесі қап арқалап келе жатқан жұрттың әрқайсысы тебіренеді: қанар қапты көтерген Данияр емес, өзі секілді, қанар қап толы астықтың астында сыздап, сырқырап ауырған жаралы аяқ Даниярдың аяғы емес, өзінің аяғы секілді, Данияр теңселгенде, өзі теңселгендей, Даниярдың көзі қарауытқандай болғанда, өзінің көзі қарауытқандай күйге түседі. Бәрі де Даниярға күш-қуат тілеп келе жатады. Бәрі де Данияр көтеріп келе жатқан қанар қаптың ауыр салмағының астында өздері келе жатқандай сезінеді. Егер Данияр жазатайым құлап кетсе, онымен бірге өздері құлайтындай.

Жазушы шығармасындағы осы шағын көріністе өмірдің, адам өмірінің айдын-шалқар көлдей шалқыған шындығы көрініс тапқан. Шындық та, шындықтың суреті де шағын болғанына қарамастан, жазушы өз сөзіне керемет, ұлы мазмұн дарытқан. Адамшылық жолындағы абзал адамдардың жүгі әрқашан ауыр және олар әрқашан бір-біріне демеу болады, бір-біріне жақсылық тілейді. Адамның өзіне тілеген жақсылықты өзгеге де тілеуі – адамшылықтың алды. Адамның ауыр жүк көтеріп келе жатып, өзінен бұрын өз жүгінен де ауыр жүк көтеріп келе жатқан басқа адамның тілеуін тілеуі – адамшылықтың шырқау биігіндегі қасиет.

Өмірде адамдардың өзіне тілеген жақсылықты басқаларға да тілеуі оңай емес. Өйткені адам баласының бойында өзімшілдік сезімі бар, адам баласының өз бойындағы өзімшілдік сезімін жеңуі қиын. Өзімшілдік бар жерде адам алдымен өзін ойлайды. Ш. Айтматов суреттеп отырған оқиға да, жол да, жағдай да басқа. Онда адамдардың бәрі бір жағдайда және бір жолдың үстінде: бірі тайса, қалғандары да сау қалмайды. Сондықтан әркім Жаратқаннан өзіне де, өзгелерге де қолдау тілейді. Жоғарыдағы қамбаға алып баратын жалғыз аяқ жол тақтайдан жасалған. Жалғыз аяқ жолдың үстінде қап астында қайысып, қаздай тізіліп келе жатқан жандардың өздерін қоя тұрып, алдарындағы Даниярдың тілеуін тілеуі, соғыстан бір аяғынан жаралы болып келген осы бір жайсаң жанның құлап кетпеуін Жаратқанға жалбарынып тілеуі – адамшылық жолындағы абзал жандардың бір-біріне жан-жүректен жақсылық тілеуі. Адамдардың арқаларындағы жүк пен азаптың ауыртпалығынан белі бүгіліп, балтыры сыздап келе жатып бір-біріне амандық, жақсылық тілеуі, тіпті өзін қоя тұрып, алдындағы жүгі ауыр жанның тілеуін тілеуі – адамзат баласының жаратылысындағы теңдесі жоқ асыл қасиет. Адамзат баласының жаратылысындағы теңдесі жоқ асыл қасиет теңдесі жоқ айрықша ахуал жағдайында ғана ашылады. Жазушы «Жәмила» повесінде адам баласының жаратылысындағы адамнан басқада болмайтын, дүниеде теңдесі жоқ асыл қасиеттің сырын психопозетикалық бейнелеу құралдары арқылы ашты.

Халықтық танымға сай пайымдағанда, төрт мүшесі түгел, дені-қарны сау, тепсе темір үзетін жігіт қандай ауыр жұмысты да жатсынбауға тиісті. Ондай жігіт үшін көпшілікпен бірге қандай ауыр деген жұмысты атқару да мейрам секілді қуанышты болуы мүмкін. Мына жерде қап арқалап келе жатқан барша жұрттың Да-

ниярдың тілегін тілеуінде, Жаратқаннан соған қуат сұрауында, тіпті қайсыбіреулерінің оған жаны ашып, жүрегі езіліп қарауында ешқандай да мейрамдық белгі, қуаныш нышаны жоқ. Жан мен тәнге қатар түскен зіл-батпан ауыртпалық бар. Соғыс ауыртпалығы. Өмірдің ауыртпалығы. Даниярдың қанар астында көзі қарауытып бара жатуы, «кемтар аяғының икемге әзер келіп, сүйретіліп қалуы», «мандайындағы қан тамырлары жарылып кететіндей білеуленіп, көзіне қаһар мен жас толуы», қап көтерген Жәмиланың «қара торы толық балтырының тамырларының ауыр салмақ қысымынан үзіліп кетердей білеуленіп сыртқа тебуі» – бұл да ел басына күн туған уақыттың тауқыметі, бұл да өмірдің ауыртпалығы, жанға, рухқа түскен ауыртпалықтың сыртқы көрінісі.

Соғыстың лаңы, зіл-батпан ауыртпалығы, қазасы мен азасы жасқа да, қартқа да, әйелге де, еркекке де ортақ еді. Осы барша жанның басына қатар түскен ауыртпалықты повестегі азаматтар бірдей көтереді. Жас едім, әйел едім деп немесе қарт едім, жарадар едім деп сырғақсыған, ауыртпалықтан аулақтап, жүгін жеңілдеткісі келген, жеңілдік іздеген жан болмайды. Соғыс зобалаңы қанша шырғалаңға салғанмен де, адамдар бір-біріне мейіріммен, аянышпен қараудан қол үзбейді. Қиын-қыстауда жасы да, жынысы да, әлеуметтік жағдайы да әркелкі азаматтардың ой-тілегі мен іс-әрекеттерінің бір бағыт, бір арнадан табылуы олардың қайғы-мұңының немесе қуанышының, ісінің ортақтығында ғана емес, мұрат-мақсатының да бірегей тұтастығында еді. Повесте адамдарды бір-бірінен алыстататын сезім емес, оларды бір-бірімен туыстастыратын, өзара табыстыратын сезім сырының жырлануы, осы сырдың ардақталуы – жазушының шығармашылық даралығының көрінісі.

Жазушының шығармасында соғыс жылдарындағы ауыл адамдарының ауыр бейнетімен қатар олардың рухани ұлылығы, жан-сезімінің өлшеусіз ізгілігі, байлығы да суреткерлік шеберлікпен көрсетіледі. Сай-сүйекті сырқыратып езген ауыр жүктен бір сәт иығы босай қалғанда, бұлардың мұңы мен сағынышын, алданышы мен арманын әнге қосып, сол ән-жырымен, жан сырымен тау мен даланы түгел баурап, ән-жырдың өзі секілді қалықтап тұрып алатыны да бар. Жазушы кейіпкерлерінің ішкі дүниесінің, рухани әлемінің осындай айрықша ажары арқылы да олардың жан сұлулығын, сезім нұрының тазалығын тамылжыған тамаша қалпында суреттейді. Шырқаған, тыңдаған әні мен жырынан осы сұ-

лулық пен осы тазалықты тапқанда, адамдар өздерінің рухани туыстығына тағы да көз жеткізеді, бір-біріне деген құрметі мен сүйіспеншілігінің тереңдей түскенін, арта бергенін сезеді. Ән арқылы Данияр өз махаббатын, елге, тауы мен даласына деген сүйіспеншілік сырын ашады. Даниярдың әнін тыңдап, жаны толқыған, жүрегі тебіренген жандар туған тауы мен туысқан даласын бұрынғыдан да отты, парасатты махаббатпен сүйеді.

Даниярдың әні лирикалық кейіпкердің қиялын қозғап, арман-тілегін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оны өмірдің сырын ұғуға, оған, тауы мен даласына қызмет етуге, ауылдастары мен отандастарының бақыты, қуанышы үшін тер төгіп, еңбек етуге құлшындырады. Азамат үшін туған даласын туған анасындай аялап, сүюден артық қасиет дүниеде кем де кем-ақ болар. Анасын, анасы мен атасы туған, өз кіндік қаны тамған тауы я даласын шын ардақ тұтып, құрметтей білу де азаматқа ғана тән ірі қасиет. Мұндай қасиетті ұғымнан, мұндай ардақты сезімнен сыртқары тұрып, адаммын, азаматпын деу не өзгеге адамдық, азаматтық туралы ой айту, тіпті бұл секілді асыл ұғымдар туралы асыл сөздерді түсініп тыңдау мүмкін емес.

Ш. Айтматов кейіпкерлерінің бірі өмірге, туған Отанына деген ақ махаббатын шырқап әнге қосса, енді бірі сол әндегі жанды елжірететін ұлы махаббатқа, «өмірдің өзіне, жан беріп, жан жаратқан жерге, жарық дүниеге деген ешбір өлшемге сыймайтын үлкен махаббатқа» [4, 39] тәнті болады. Соған бас иеді. Бұл – әнге деген, әндегі ұлы сүйіспеншілікке деген қошемет болумен бірге, сол әннің, ән арқылы жарық дүниеге шығып, желбіреп жоғары шырқаған ұлы махаббаттың иесіне, азаматқа деген құрмет еді. Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесі – адамға, адамзатқа деген осындай ұлы сүйіспеншілік пен ұлы құрметтен туған шығарма.

Бір жүректегі түрлі сезімнің, біріне-бірі қарама-қайшы тілектердің тайталасқан аяусыз күресін суреттеуде Ш. Айтматовтың психопэтикасына тән ерекшеліктер «Жәмила» повесінде толық көрініс тапты. Психопэтиканың тиісті тәсілдерінің өзара жарасымды үйлесімі арқылы жазушы кейіпкер жанының драмасын, оның екіұдай халін танытуда үлкен шығармашылық табыстарға жетті.

Ш. Айтматовтың психопэтикасы – көркем әдебиеттегі, көркемдік ойлаудағы айрықша үлгі, үлкен жетістіктің, асқан шеберліктің көрінісі.

Әдебиеттер

- 1 Дәдебаев Ж. Іш пен тыс // Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 155-188 бб.
- 2 Ауэзов М. Путь добрый // Ауэзов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Жиырмасыншы том. Монография, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 300-302 бб.
- 3 Акматалиев Абдылдажан (Мелис). Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная / НАН Кырг. Респуб. – Бишкек: Илим, 2013. – 576 с.
- 4 Айтматов Ш. Жәмила. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1978.
- 5 Эткинд Е.Г. Психопэтика. – СПб.: Искусство-СПБ, 2005. – 704 с.

References

- 1 Da`debaev Zh. Ish pen ty's // Da`debaev Zh. Shy`my`rlap bojgha zhajy`lghan. Maqalalar. – Almaty': Zhazwshy', 1988. – 155-188 bb.
- 2 Awe`zov M. Pwt' dobry'j // A`wezov M. Zhi'y`rma tomdy'q shy'gharmalar zhi'naghy'. Zhi'y`rmasy'nshy' tom. Monografi'ya, maqalalar. – Almaty': Zhazwshy', 1985. – 300-302 bb.
- 3 Akmatali'ev Abdyldazhan (Meli's). Chi`ngi'z Ajtmatov: Chelovek i' Vselennaya / NAN Ky'rg. Respwb. – Bi'shkek: I'li'm, 2013. – 576 s.
- 4 Ajtmatov Sh. Zha'mi'la. Povester men a`nhgimeler. – Almaty': Zhazwshy', 1978.
- 5 Ehtkind E.G. Psihopohtika. – SPb.: Iskusstvo-SPB, 2005. – 704 s.